

Aldona Nawój-Śleszyński

Przeludnienie więzień w Polsce

– przyczyny, następstwa
i możliwości przeciwdziałania

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Aldona Nawój-Śleszyński

Przeludnienie więzień w Polsce

**– przyczyny, następstwa
i możliwości przeciwdziałania**

LAT
40
WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Aldona Nawój-Śleszyński

Przeludnienie więzień w Polsce

– przyczyny, następstwa
i możliwości przeciwdziałania

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Aldona Nawój-Śleszyński – Zakład Nauki o Karze i Środkach Penalnych
Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki, 90-232 Łódź, ul. Kopcińskiego 8/12

RECENZENT

Teodor Szymanowski

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Lukasz Orzechowski

Autorka serdecznie dziękuje Artyście, Jerzemu Linderowi, za wyrażenie zgody na nieodpłatne wykorzystanie na okładce rysunku jego autorstwa pt. *Nie chcemy siedzieć na stojąco*

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06304.14.0.H

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-947-6
ISBN (ebook) 978-83-7525-7969-314-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	11
Wprowadzenie	13
Rozdział 1. <i>Przeludnienie więzienne – problemy definicyjne</i>	25
Rozdział 2. <i>Metodologiczne założenia badań nad zjawiskiej przeludnienia więziennego</i>	35
2.1. Cel i przedmiot badań	35
2.2. Problemy badawcze	39
2.3. Metody i narzędzia badawcze	41
Rozdział 3. <i>Prawo do powierzchni mieszkalnej w statusie prawnym osób uwięzionych</i>	45
3.1. Status prawny skazanego	45
3.2. Prawa osób pozbawionych wolności w świetle kodeksu karnego wykonawczego z 1997 roku	48
3.3. Prawo do powierzchni mieszkalnej osób pozbawionych wolności	49
3.3.1. Standardy międzynarodowe	49
3.3.2. Kształtowanie się polskich standardów prawa do powierzchni mieszkalnej osób pozbawionych wolności	52
3.3.3. W poszukiwaniu racjonalnej i optymalnej powierzchni życiowej dla osoby pozbawionej wolności w więzieniu	56
3.4. Modyfikacja prawa do minimalnej powierzchni mieszkalnej w toku wykonywania kary pozbawienia wolności	60
3.4.1. Faza sankcjonowania chronicznego przeludnienia zakładów karnych i aresztów śledczych (art. 248 § 1 i 2 k.k.w.)	60
3.4.2. Faza próby naprawy przepisów naruszających prawa więźniów do 3 m ² powierzchni mieszkalnej	63
Rozdział 4. <i>Monitoring i ochrona prawa osób uwięzionych do minimalnej powierzchni celi mieszkalnej</i>	67
4.1. Rzecznik Praw Obywatelskich	69
4.2. Europejski Komitet do spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT)	80
4.3. Krajowy Mechanizm Prewencji (OPCAT)	84
4.4. Helsińska Fundacja Praw Człowieka (HFPC)	86
4.5. Stowarzyszenie Interwencji Prawnej	89

4.6. Ochrona prawa więźniów do powierzchni mieszkalnej w celi mieszkalnej w orzecznictwie sądów powszechnych	91
4.7. Rola Trybunału Konstytucyjnego we wzmocnieniu prawa osób uwięzionych do powierzchni mieszkalnej – kontrola konstytucyjności art. 248 § 1 k.k.w.	94
4.8. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC)	99
4.9. Interpelacje poselskie w sprawie przeludnienia więziennego	102
4.10. Sądowy nadzór penitencjarny	104
4.11. Instytucja skarg, próśb i wniosków	107
4.12. Nadzór administracji więziennej różnego szczebla	109
4.13. Stan obecny oraz perspektywy ochrony prawa więźnia do minimalnej powierzchni mieszkalnej w celi	111
Rozdział 5. <i>Przeludnienie więzienne w Polsce w świetle statystyki penitencjarnej i jego pomiar</i> ...	115
5.1. Rozmiary przeludnienia więziennego w Polsce na przełomie XX i XXI wieku	115
5.1.1. Zaludnienie – przeludnienie jednostek penitencjarnych w latach 1970–1989 ...	115
5.1.2. Zaludnienie – przeludnienie jednostek penitencjarnych w latach 1990–2011 ...	119
5.2. Różne wymiary przeludnienia więziennego w latach 2000–2010	122
5.2.1. Nasilenie przeludnienia więziennego w jednostkach organizacyjnych więziennictwa polskiego w latach 2000–2010	124
5.2.2. Przeludnienie więzienne w poszczególnych Okręgowych Inspektoratach Służby Więziennej w Polsce	126
5.2.3. Przeludnienie różnego rodzaju jednostek organizacyjnych więziennictwa w latach 2000–2011	128
5.2.4. Przeludnienie w zakładach karnych różnego typu oraz w aresztach śledczych	130
5.2.5. Rozmiary przeludnienia więziennego w Polsce na tle krajów Rady Europy w latach 1999–2010	131
5.3. Zagęszczenie społeczne w więzieniu a liczba miejsc w celi	139
5.4. W kolejce do więzienia w Polsce – pomiędzy przeludnieniem realnym a potencjalnym	141
Rozdział 6. <i>Skutki przeludnienia więziennego oraz możliwości zapobiegania jego negatywnym następstwom</i>	147
6.1. Koszty przeludnienia więziennego	147
6.1.1. Psychologiczne skutki przeludnienia więziennego	149
6.1.2. Wzrost obciążenia obowiązkami kadry penitencjarnej – psychospołeczne koszty wykonywania zawodu funkcjonariusza więziennego – wypalenie zawodowe	150
6.1.3. Zubożenie lub redukcja oddziaływań penitencjarnych	153
6.1.4. Pogorszenie się warunków zdrowotnych, bytowych – wzrost zagrożenia epidemiologicznego chorobami zakaźnymi	155
6.1.5. Wzrost potencjału wiktymogenego w przeludnionych więzieniach	157
6.1.6. Problemy zapewnienia osobom pozbawionym wolności bezpieczeństwa osobistego	158
6.1.7. Naruszenie europejskich i międzynarodowych standardów postępowania z osobami pozbawionymi wolności	162
6.1.8. Inne	163
6.2. Niektóre skutki przeludnienia więziennego w świetle statystyki penitencjarnej	165
6.2.1. Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie programowanego oddziaływania w cieniu przeludnienia więzień	165

6.2.2. Wzrost przemocy wewnątrzwięziennej w przeludnionych więzieniach	168
6.2.2.1. Przesłpstwa agresywne przeciwko więźniom	169
6.2.2.2. Przesłpstwa agresywne przeciwko personelowi więziennemu	171
6.2.3. Autowiktymizacja w warunkach przeludnienia więziennego	174
6.2.4. Zgony osób pozbawionych wolności w latach 1990–2010 według niektórych przyczyn	177
6.2.5. Przeludnienie a zdrowie osób uwięzionych	178
6.2.6. Wzrost obciążenia zawodowego kadry penitencjarnej w przeludnionym więzieniu	179
6.2.7. Zbiorowe zachowania protestacyjne więźniów przeciw przeludnieniu (zbiorowe głodówki)	183
6.2.8. Wzrost liczby poważnych naruszeń obowiązujących w więzieniu porządku i dyscypliny	185
6.3. Możliwości zapobiegania negatywnym skutkom przeludnienia więziennego	187
Rozdział 7. <i>Przyczyny przeludnienia więziennego</i>	193
7.1. Przeludnienie więzienne a wartości	193
7.2. Wzrost populacji uwięzionych – drogą do przeludnienia więzień	196
7.2.1. Skazani	201
7.2.3. Tymczasowo aresztowani	202
7.2.3. Ukarani	202
7.2.4. Zastępcza kara pozbawienia wolności i jej wpływ na wielkość populacji więziennej	204
7.3. Polityka kryminalna państwa a rozmiary populacji więziennej	209
7.4. Represyjność polityki karnej a wielkość populacji więziennej	211
7.4.1. Wpływ współczynnika prizonizacji na stopień zaludnienia i przeludnienia więziennego w latach 1989–2010	212
7.4.2. Zmiany w strukturze orzekanych kar pozbawienia wolności w latach 1989–2010	221
7.4.3. Struktura kar orzekanych przez sądy w Polsce	225
7.4.4. Polityka orzekania warunkowego zwolnienia z odbycia reszty kary pozbawienia wolności w latach 1989–2010	227
7.5. Stan przestępczości	229
7.6. Inne przyczyny	238
7.7. Baza materialna	240
Rozdział 8. <i>Problemy zapobiegania przeludnieniu więziennemu w Polsce w latach 2000–2010</i>	243
8.1. W poszukiwaniu standardu powierzchni mieszkalnej gwarantującej ludzkie warunki odbywania kary i tymczasowego aresztowania	244
8.2. Jakie rozmiary populacji więziennej celem polityki kryminalnej państwa?	248
8.3. Strategia kontroli populacji więziennej od 2000 roku	250
8.3.1. Tradycyjne metody przeciwdziałania przeludnieniu więziennemu	251
8.3.1.1. Zagęszczenie powierzchni mieszkalnej – adaptacja pomieszczeń niemieszkalnych na cele więzienne – równomierne osadzanie osób uwięzionych w jednostkach penitencjarnych	251
8.3.1.2. Prawo łaski: amnestie i ulaskawienie czy bezdroża kontroli populacji więziennej?	253
8.3.1.3. Priorytet zaangażowania proinwestycyjnego państwa w ograniczaniu przeludnienia więziennego (adaptacje, inwestycje) – „Program 1700 miejsc” Powiększanie powierzchni mieszkalnej więzień – budowa i rozbudowa	258

8.3.2. Redukcja populacji więziennej – alternatywy wobec pozbawienia wolności	261
8.3.2.1. Rezygnacja ze skazania sprawcy – warunkowe umorzenie postępowania karnego	267
8.3.2.2. Alternatywy wobec kary pozbawienia wolności	269
8.3.2.3. Alternatywy wobec tymczasowego aresztowania	282
8.3.3. Redukcja populacji więziennej po wyroku –środki alternatywne po wyroku	288
8.3.3.1. Odroczenie wykonania kary pozbawienia wolności z uwzględnieniem odroczenia z powodu przekroczenia w skali kraju ogólnej pojemności zakładów karnych i aresztów śledczych	290
8.3.3.2. Warunkowe zawieszenie wykonania odroczonej kary pozbawienia wol- ności w postępowaniu wykonawczym (art. 152 k.k.w.)	292
8.3.3.3. Przerwa w karze i warunkowe zwolnienie skazanego z odbycia reszty kary w trybie art. 155 k.k.w	294
8.3.3.4. Warunkowe zwolnienie z odbycia reszty kary a rozmiary populacji więziennej	295
8.3.4. Mediacja w różnych fazach wymiaru sprawiedliwości karnej	300
8.3.5. Programy przyszłości	305
8.3.5.1. Więzienia prywatne	306
8.3.5.2. Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie tygodniowym – porażka koncepcji	308
8.3.5.3. Elektroniczne monitorowanie sprawców przestępstw	311
8.3.5.4. Ukarani poza więzieniem?	318
8.3.6. W kierunku radykalnych zmian w polityce karnej i penitencjarnej – częściowe zawieszenie wykonania kary pozbawienia wolności i redukcja wykonywanej kary pozbawienia wolności	322
8.3.6.1. Częściowe zawieszenie wykonania kary pozbawienia wolności	323
8.3.6.2. System redukcji kary pozbawienia wolności	326
8.3.7. Zarządzanie rozmiarami populacji więziennej	329
Rozdział 9. <i>Badania empiryczne nad zjawiskiem przeludnienia więziennego</i>	335
9.1. Cel i przedmiot badań empirycznych	335
9.1.1. Problemy badawcze	336
9.1.2. Założenia metodologiczne własnych badań empirycznych (metoda, technika, narzędzia badawcze)	337
9.1.3. Teren badań, populacja badawcza, organizacja badań	339
9.2. Wybrane aspekty przeludnienia więziennego w opinii funkcjonariuszy więziennych	341
9.2.1. Negatywne skutki przeludnienia więziennego	341
9.2.1.1. Wpływ przeludnienia więziennego na niektóre zachowania osób po- zbawionych wolności w opinii kadry penitencjarnej	341
9.2.1.2. Wpływ przeludnienia więziennego na oddziaływania wobec skaza- nych i na obciążenie emocjonalne kadry nadmiarem obowiązków za- wodowych	347
9.2.1.3. Wykonywanie obowiązków zawodowych kadry penitencjarnej w prze- ludnionym więzieniu	351
9.2.1.4. Zapewnienie osobom pozbawionym wolności bezpieczeństwa osobi- stego w przeludnionym więzieniu	358
9.2.2. Możliwości rekompensowania przez administrację więzienną negatywnych skutków przeludnienia więziennego w opinii osób badanych	360
9.2.3. Prawo więźnia do powierzchni mieszkalnej w polskim prawie karnowyko- nawczym w opinii kadry penitencjarnej. Sugestie jego modyfikacji	364

9.2.3.1. Ocena adekwatności powierzchni celi mieszkalnej 3 m ² ze względu na zachowanie zdrowia osoby pozbawionej wolności	369
9.2.3.2. Postulowana powierzchnia celi mieszkalnej przez kadrę penitencjarną	371
9.2.3.3. Zróżnicowanie powierzchni celi mieszkalnej przypadającej na jedną osobę pozbawioną wolności w opinii kadry więziennej	372
9.2.3.4. Grupy więźniów, którym powinna przysługiwać większa powierzchnia celi mieszkalnej w opinii kadry penitencjarniej	373
9.2.4. Optymalna pojemność celi mieszkalnej w opinii kadry penitencjarniej	374
9.2.5. Zapobieganie przeludnieniu więziennemu w opinii kadry penitencjarniej	377
Podsumowanie	385
Wnioski i postulaty końcowe	417
Aneksy	427
Bibliografia	457
Summary	487
Zusammenfassung	493
Содержание	501

WYKAZ SKRÓTÓW

art.	– artykuł
AŚ	– areszt śledczy
Biul.Inf. SN	– Biuletyn Informacyjny Sądu Najwyższego
BiS CZSW	– Biuro Informacji Statystycznej Centralnego Zarządu Służby Więziennej
COSSW	– Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej
CPT	– Europejski Komitet do spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu
CZZK	– Centralny Zarząd Zakładów Karnych
CZSW	– Centralny Zarząd Służby Więziennej
d.k.k.	– Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 roku (DzU Nr 13, poz. 94 z późn. zm.).
d.k.k.w.	– Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 roku (DzU Nr 13, poz. 98 z późn. zm.).
d.k.p.k.	– Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 roku (DzU Nr 13, poz. 96 z późn. zm.).
ds.	– do spraw
DzU	– Dziennik Ustaw
Dz.Urz. MS	– Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości
EFTA	– Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu
EKPCz	– Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 roku (DzU z 1993 r., Nr 61, poz. 284 ze zm.).
ERW – 2006	– Rekomendacja Nr Rec (2006) 2 Komitetu Ministrów dla Państw Członkowskich w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjęta przez Komitet Ministrów 11 stycznia 2006 roku na 952 posiedzeniu Zastępców Ministrów
ETPCz	– Europejski Trybunał Praw Człowieka
HFPC	– Helsińska Fundacja Praw Człowieka
IBPS	– Instytut Badania Prawa Sądowego
INP	– Instytut Nauk Prawnych
k.c.	– Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku – Kodeks cywilny (DzU Nr 16, poz. 93 z późn. zm.)
k.k.	– Ustawa z 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny (DzU Nr 88, poz. 553 z późn. zm.).
k.k.w.	– Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny wykonawczy (DzU Nr 90, poz. 557 z późn. zm.).

KMP	– Krajowy Mechanizm Prewencji
k.p.k.	– Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks postępowania karnego (DzU Nr 89, poz. 555 z późn. zm.)
k.w.	– Ustawa z dnia 20 maja 1971 roku – Kodeks wykroczeń (DzU Nr 12, poz. 114 z późn. zm.)
MS	– Ministerstwo Sprawiedliwości
Nb.	– numer brzeżny
NIK	– Najwyższa Izba Kontroli
NSA	– Naczelny Sąd Administracyjny
OISW	– Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej
OPCAT	– Protokół Fakultatywny do Konwencji w sprawie Zakazu Stosowania Tortur oraz Innego Okrutnego, Nieludzkiego lub Poniżającego Traktowania albo Karania przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 2002 roku (DzU z 2007 r., Nr 30, poz. 192).
OPW	– Ośrodek Pracy Więźniów
OZ	– Oddział Zewnętrzny
OSN	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego
OSNIC	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń
OSNKW	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna i Izba Wojskowa
OTK	– Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego
PAN	– Państwowa Akademia Nauk
Reguły Minimalne	– Wzorcowe reguły minimalne postępowania z więźniami, przyjęte w Genewie w 1955 r. przez Pierwszy Kongres Narodów Zjednoczonych w Sprawie Zapobiegania Przestępczości i Postępowania ze Sprawcami Przepęstw oraz zaaprobowane przez Radę Gospodarczą i Społeczną w rezolucji 663 C (XXIV) z dnia 31 lipca 1957 r. i 2076 (LXII) z dnia 13 maja 1977 r.
RPO	– Rzecznik Praw Obywatelskich
SA	– Sąd Administracyjny
SDE	– system dozoru elektronicznego
SN	– Sąd Najwyższy
SO	– Sąd Okręgowy
TK	– Trybunał Konstytucyjny
t.j.	– tekst jednolity
U.	– Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego wykonawczego z 1997 roku, [w:] Nowe kodeksy karne z 1997 roku z uzasadnieniami. Kodeks karny. Kodeks postępowania karnego. Kodeks karny wykonawczy, Wyd. Prawnicze sp. z o.o., Warszawa 1997, s. 525–570.
ZK	– Zakład Karny

„Więzienie to w zasadzie niedobór przestrzeni uzupełniony nadmiarem czasu; więźniów doświadczają obu namacalnie”.

Josif Brodski

WPROWADZENIE

Przeludnienie więzień należy do najtrudniejszych i wciąż nierozwiązanych problemów w Polsce i w innych krajach Europy i świata. Fenomen przeludnienia towarzyszył wykonywaniu kar kryminalnych, tymczasowego aresztowania oraz innych środków przymusu skutkujących pozbawieniem wolności w Polsce we wszystkich okresach jej historii politycznej. Więziennictwo doświadczało przeludnienia zakładów penitencjarnych zarówno po I, jak i po II wojnie światowej. Po II wojnie światowej przeludnienie miało charakter permanentny, długotrwały, z wyjątkiem krótkotrwałych okresów poamnestyjnych oraz lat 1989–1999¹. Jedną z podstawowych przyczyn przeludnienia więziennego rozumianego jako „brak równości między liczbą więźniów a pojemnością więzień w danej chwili”² był wzrost populacji osób pozbawionych wolności. Państwo nie dysponowało systemem kontroli populacji więziennej, który miałby przeciwdziałać wzrostowi liczby osób uwięzionych. Nie nadążało również z tworzeniem nowych miejsc izolacji proporcjonalnie do tempa wzrostu liczby skazanych i tymczasowo aresztowanych. Ta droga prowadząca do osiągnięcia równowagi pomiędzy liczbą więźniów a pojemnością więzień byłaby zbyt kosztowna. System penitencjarny był skazany na przeludnienie i ponosiłaby tego skutki. Procesy spadku populacji uwięzionych w latach 1918–1989 następowały z powodu amnestii³ oraz wstrzymania wykonywania

¹ T. Szymanowski, *Nowe unormowania dotyczące wykonywania kary pozbawienia wolności w przepisach kkw i w praktyce*, [w:] S. Lelental, G.B. Szczygieł (red.), *X lat obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego*, Temida 2, Białystok 2009, s. 162.

² P.V. Tournier, *Więzienia w Europie – inflacja penitencjarna i przeludnienie*, „Państwo i Prawo” 2002, z. 7, s. 32.

³ Amnestie: 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1928, 1932, 1936, 1938, 1939, 1945, 1947, 1952, 1956, 1964, 1969, 1974, 1977, 1983, 1984, 1986, 1989.

kar krótkoterminowych⁴. Obniżenie rozmiarów populacji więziennej w taki sposób miało charakter krótkotrwały i nie rozwiązywało istoty problemu. Na przestrzeni ostatnich ponad 90 lat zainteresowanie problemem przeludnienia więziennego nie miało charakteru autonomicznego, niezależnego, wynikającego z potrzeby ustanowienia prawa więźnia do powierzchni mieszkalnej jako prawa podmiotowego i respektowania go przez organy państwowe stosujące przymus fizyczny w postaci uwięzienia, lecz pochodziło z zewnątrz, z pozarządowych organizacji strażniczych, czy też organów państwowych monitorujących przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności. Należałoby przywołać dwa ważne wydarzenia z dziejów dawnych i najnowszych więziennictwa polskiego, które potwierdzają moją wcześniej sformułowaną tezę. Pierwsze poważne zainteresowanie się przeludnieniem więziennym władz państwowych nastąpiło na początku niepodległej państwowości, po I wojnie światowej. Zostało zainspirowane impulsem z zewnątrz. Tym impulsem była interwencja Międzynarodowego Biura Czerwonego Krzyża, do którego napływały protesty przeciwko niewłaściwemu postępowaniu w naszym kraju z więźniami⁵. Biuro wysłało swojego delegata Roberta Brunela w celu wizytacji polskich więzień. Wyniki wizytacji były negatywne⁶. Sejm powołał w lutym 1924 roku komisję, która miała zbadać sytuację w więzieniach. Praca komisji trwała dwa lata, jej wyniki zostały przedstawione Sejmowi w 1926 roku. „Większość więzień w Polsce to instytucje straszliwe pod względem urządzenia” – stwierdził poseł A. Insler, członek Komisji⁷. Panowało w nich przede wszystkim ogromne przeludnienie, w skrajnych przypadkach na jednego więźnia przypadało 1,9 m³ powierzchni. Owocem nieodległych dyskusji sejmowych nad stanem więziennictwa był nowy regulamin więzienny z 1931 roku, który stanowił, że kubatura powietrza w celach wieloosobowych wynosić będzie 13 m³, w celach jednoosobowych – 18 m³.⁸ Wprawdzie zaludnienie jednostek więziennych w II Rzeczypospolitej było zgodne z wyżej wymienionymi normami w krótkim okresie czasu⁹, to jednak standard ów ani w przepisach normatywnych, ani w praktyce już nigdy nie został osiągnięty, również w III Rzeczypospolitej. Przeliczając normy kubaturowe

⁴ Np. Minister Sprawiedliwości w 1934 r. wstrzymał wykonywanie krótkoterminowych wyroków, por.: K. Pawlak, *Więziennictwo Polskie w latach 1918–1939*, COSSW, Kalisz 1995, s. 53.

⁵ D. Raś, *O poprawie winowajców w więzieniach i zakładach dla nieletnich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007, s. 165 i S. Walczak, *Narodziny i rozwój koncepcji wykonania kary pozbawienia wolności*, [w:] A. Marek (red.), *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1988*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1990, s. 44-45 oraz J. Migdał, J. Raglewski, *Kara pozbawienia wolności i zarys dziejów polskiej doktryny, prawa i praktyki penitencjarnej*, Arche s.c., Gdańsk 2005, s. 166–167.

⁶ R. Brunel, *Les établissements penitentiaires polonais*, Revue Internationale de la Croix Rouge, Geneve 1924, cyt. za: D. Raś, *O poprawie...*, s. 165.

⁷ Cyt. za: D. Raś, *O poprawie...*, s. 166.

⁸ §285 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego (Dz.U. z dnia 17 sierpnia 1931 r., Nr 71, poz. 577).

⁹ T. Szymanowski, *Nowe unormowania dotyczące...*, s. 165.

ustanowione regulaminem więziennym z 1931 roku na normy metryczne, wynosiłyby one pomiędzy 4 a 5 m². Są to normy powierzchni mieszkalnej dla więźniów, do których powinna dążyć Polska wskutek zaleceń instytucji zewnętrznej. Europejski Komitet do spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT) od pierwszej wizyty w Polsce w roku 1996 i w następnych latach, tj. w 2000, 2004, 2009 roku, rekomenduje dla Polski standard 4 m² powierzchni celi mieszkalnej na osobę; do dziś nie został on jednak zrealizowany¹⁰.

Przeludnienie więzień przynosi wiele negatywnych skutków osobie uwięzionej, kadrze penitencjarnej oraz instytucji, która ma realizować określone w ustawie karnej cele wykonywania kary pozbawienia wolności. Ponadczasowa wydaje się być idea zawarta w wydanej w 1933 roku pracy J. Loosa, który pisze, że: „Następstwa przeludnienia więzień są fatalne! Faktyczna organizacja więziennej pracy wychowawczej – nawet w rozmiarach obowiązującego regulaminu więziennego – w większości więzień prawie w ogóle niemożliwa. Więzienie przestaje być instytucją walki z przestępczością. Staje się miejscem, w którym przestępstwo rozpyła swoje bakterie. Akademią zbrodni. Szkołą, z której wychodzą duchowo i teoretycznie uświadomieni i wyszkoleni przestępcy. Szkody jakie wyrządza więźniom i społeczeństwu przepełnienie więzień są jednak nietylko natury moralnej ale i fizycznej”¹¹.

Przeludnienie więzień w późniejszych okresach dziejów historycznych i politycznych Polski nie zniknęło, lecz towarzyszyło wykonywaniu kar oraz innych środków izolacyjnych¹². W okresie realnego socjalizmu problem przeludnienia nie istniał dla organów państwa jako ważna kwestia do rozwiązania. Fakt, że wielu więźniów w zatłoczonej celi nie posiadało łóżka, był normą, a normy kubaturowe, które powinny przysługiwać więźniom, były fikcją (niski status prawny). Problem ten odżywa w sytuacji kryzysowej, w której znajdowało się więziennictwo w latach 1980–1981 oraz w roku 1989, tj. podczas zbiorowych protestów i wystąpień. Wśród zbuntowanych więźniów znajdowały się postulaty dotyczące poprawy warunków mieszkaniowych w celi¹³. Pod wpływem buntów więźniów państwo podjęło problem przeludnienia oraz wielkości powierzchni mieszkalnej. Do roku 1972 we wszystkich jednostkach więziennych obowiązywała ta sama norma 8 m³

¹⁰ Cyt. za: M. Ejchart, *Komentarz do Rekomendacji Nr R (99) 22 dotyczącej przeludnienia w więzieniach i wzrostu populacji więziennej*, [w:] T. Szymanowski (red.), *Międzynarodowe standardy wykonywania kar*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 142.

¹¹ J. Loos, *Więzienia w Polsce. Cyfry i fakty*, Polska Liga Obrony Praw Człowieka, Warszawa 1933, s. 34.

¹² T. Szymanowski, *Podstawowe kierunki rozwoju systemu penitencjarnego w Polsce*, „Archiwum Kryminologii” 1986, t. XIII, s. 188–189, 197–199.

¹³ Wśród postulatów zbiorowych wystąpień w 1981 roku był postulat zrównania powierzchni przypadającej na jednego więźnia z normami międzynarodowymi, por.: R. Musidłowski, *Zbiorowe wystąpienia osób pozbawionych wolności w latach osiemdziesiątych*, [w:] *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, cz. II, „Biuletyn RPO. Materiały” 1997, nr 32, Wyd. Biuro RPO, Warszawa, s. 254.

na osobę. W 1972 roku normę kubaturową przypadającą na jednego więźnia zmniejszono w ośrodkach pracy i oddziałach zewnętrznych do 6 m³. W lipcu 1981 roku w tych jednostkach penitencjarnych (zakładach karnych typu półotwartego i otwartego) zwiększono normy do 8 m³, a w zakładach karnych typu zamkniętego i aresztach śledczych do 10 m³ na osobę¹⁴. Był to efekt zbiorowych protestów więźniów. Zwiększenie normy przestrzeni mieszkalnej wcale nie oznaczało, że więźniowie z niej korzystali. Regulatorem korzystania z prawa do powierzchni mieszkalnej był wzrost, bądź spadek populacji uwięzionych. Duży napływ osób pozbawionych wolności do więzień pogarszał ich warunki zakwaterowania, powodował zatłoczenie i negatywne następstwa z nim związane. Nie było wówczas w polskim prawie mechanizmów wymuszających przestrzeganie prawa więźniów do norm kubaturowych celi mieszkalnej. System więzienny „wchłaniał” każdą liczbę osób kierowanych do zakładów penitencjarnych. Osoby te były rozmieszczone nierównomiernie, ten stan potęgował negatywne skutki przeludnienia więziennego. Z raportu Rzecznika Praw Obywatelskich z 1988 roku¹⁵ wynika, że na przykład w Zakładzie Karnym w Siedlcach w celach 24-osobowych, odliczając powierzchnię pod łóżkiem, na jednego więźnia przypadła w przybliżeniu 1 m² powierzchni. Zjawisko to się pojawiało, gdy w skali kraju występowało niedoludnienie. Jednostki więzienne były zaludnione w 68,1%¹⁶.

Z dotychczasowych rozważań wynika zatem, że organy państwowe stosujące środki izolacyjne wobec człowieka nie były zainteresowane jego losem. Musiały zaistnieć siły zewnętrzne, żeby je mobilizować do uznania, iż więźniowie mają prawa i te prawa należy respektować. Od 1988 roku Rzecznik Praw Obywatelskich, a w następnych latach szereg organizacji pozarządowych (krajowych i zagranicznych) monitorowało przestrzeganie praw więźniów, w tym prawa do powierzchni mieszkalnej. W latach 1986–2000 w skali kraju nie występowało przeludnienie więzień, w skali lokalnej jednak tak. Od 2000 do 2010 roku w świetle statystyk penitencjarnych liczba osadzonych w zakładach karnych lub aresztach śledczych przekraczała w skali kraju ogólną pojemność tych zakładów, co oznaczało, że występuje zjawisko przeludnienia. Średnio na jedną osobę pozbawioną wolności przypadało mniej niż 3 m² powierzchni mieszkalnej. Równowaga pomiędzy liczbą osób uwięzionych a ogólną pojemnością zakładów karnych i aresztów śledczych została osiągnięta dopiero w 2010 roku, w dużej mierze poprzez realizowanie przez więziennictwo programów inwestycyjnych, których skutkiem było zwiększenie pojemności więzień. Powierzchnia w więzieniu przypadająca na jedną osobę wynosiła 3 m². Norma ta jako jedna z najniższych w Europie przez długie lata nie była

¹⁴ R. Soroko, *Stan oraz kierunki rozwoju polskiej polityki penitencjarnej (wybrane problemy)*, [w:] A. Marek (red.), *Księga jubileuszowa...*, s. 9.

¹⁵ J. Malec, *Uwarunkowania, w jakich następują zmiany w więziennictwie oraz stan poszanowania niektórych praw i wolności więźniów*, [w:] *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, cz. III, „Biuletyn RPO. Materiały” 1998, nr 34, s. 424.

¹⁶ R. Soroko, *Stan...*, s. 10.

przestrzegana ani zwiększana. Do chwili obecnej pomimo ogólnej równowagi pomiędzy liczbą więźniów a pojemnością więzień w skali kraju wielu więźniów nie korzysta z tej normy w skali lokalnej, w konkretnych jednostkach penitencjarnych. S. Lelental trafnie zauważa, że „Problem przeludnienia jednostek penitencjarnych nie sprowadza się do tego, aby Polska osiągnęła standardową powierzchnię 3 m² na osadzonego”¹⁷. Na ten problem trzeba spojrzeć w świetle zaleceń Europejskiego Komitetu ds. Przeciwdziałania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT), który oczekuje, że Polska wdroży standard 4 m² powierzchni mieszkalnej na osobę w celi mieszkalnej wieloosobowej. CTP to zalecenie powtarza w sprawozdaniach dla rządu polskiego po wizytacjach polskich więzień. Do dziś ten postulat nie został zrealizowany. „Zdaniem dr. Pawła Moczydłowskiego, doradcy szefa więziennictwa, jest gorzej niż przywykło się sądzić. – Uważam, że 3 m², które dziś Polska oferuje skazanym, to wciąż jest przeludnienie”¹⁸. W świetle współczesnej proksemiki¹⁹ 3 m² powierzchni mieszkalnej, którą oferuje k.k.w., nie jest powierzchnią pożądaną dla więźnia, nie jest powierzchnią odpowiednią ze względu na jego stan zdrowia fizycznego i psychicznego.

Wydawało się, że nowe ustawodawstwo karne z 1997 roku będzie dobrym narzędziem redukcji populacji więziennej i pokonania jednej z podstawowych patologii wewnątrzwięziennej, jaką jest w nim przeludnienie więzień. Tak się jednak nie stało. Wbrew założeniom polityka karna przyjęła kierunek represyjny, zwłaszcza od roku 2000, czego następstwem była rosnąca populacja więzienna. Współczynnik prizonizacji w Polsce jest jednym z najwyższych w Europie. Wobec narastającego napływu osób pozbawionych wolności do więzień ustawodawstwo karnow wykonawcze było bezradne.

Zmniejszenie liczby osób pozbawionych wolności było jednym z założeń, które towarzyszyło pracom Komisji Reformy Prawa Karnego, a zespół Prawa Karnego Wykonawczego tej Komisji przyjął, że liczba osób pozbawionych wolności nie powinna w Polsce przekraczać 40 000²⁰. Nowy Kodeks karny i karny wykonawczy zostały uchwalone w 1997 roku, a weszły w życie 1 września 1998 roku. W tym samym roku w więzieniach przebywało 54 373 osób, a w 2011 roku 81 179 osoby. Te liczby wskazują, jak założenia rozmijają się z praktyką.

¹⁷ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, 3 wydanie, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 954.

¹⁸ A. Pilarska-Jakubczak, *Więzienia mogą utonąć w przeludnieniu*, „Forum Penitencjarne” 2011, nr 9, s. 12.

¹⁹ Patrz: badania strefy buforowej więźniów prowadzone od lat 70. w USA, RPA, por.: D. Schmidt, *Proksemiczny wymiar instytucji więziennej*, [w:] Z. Jasiński, D. Widelak (red.), *Polska resocjalizacja i więziennictwo. Konteksty – praktyki – studia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009, s. 118–120.

²⁰ *Celowość, uwarunkowania i metody zmniejszenia liczby osób pozbawionych wolności w Polsce. Materiały z Konferencji odbytej w dniu 29 listopada 1993 r. w Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich*, „Biuletyn RPO. Materiały” 1994, nr 22, Głos w dyskusji prof. Stefana Lelentela, s. 69.

Dotychczasowe rozważania potwierdzają, że przeludnienie więzień jest zjawiskiem, które nie zostało rozwiązane. Podejmowane próby zlikwidowania tego zjawiska kończyły się niepowodzeniami. Przeludnieniu towarzyszy naruszanie prawa więźnia do powierzchni mieszkalnej jako prawa podmiotowego, egzystowanie w przeludnionym więzieniu prowadzi do naruszania zasady humanitarnego traktowania osób pozbawionych wolności oraz innych ich praw. Są to więc podstawowe przesłanki, które skłaniały mnie do podjęcia badań nad tym zjawiskiem w wymiarze wieloaspektowym. Budowa statusu prawnego więźnia, w tym prawa do powierzchni celi mieszkalnej, trwała bardzo wiele długich lat. Pomimo monitorowania naruszania tego prawa przez organy rządowe i pozarządowe państwo nie radzi sobie z tym problemem. Wydaje się, że nad ową niemocą ciążyło i być może nadal ciąży błędne przeświadczenie, że panujący w zakładach karnych dyskomfort, również z powodu przeludnienia, jest immanentnym elementem odbywania kary pozbawienia wolności, z którym więzień powinien się liczyć, popełniając przestępstwo²¹. W Polsce powojennej problematyka przeludnienia więziennego rzadko była przedmiotem badań naukowych. Pomiędzy latami 1945–1989 ukazały się dwie prace naukowe na ten temat²². W późniejszych latach pojawiło się ich więcej. Dwie okoliczności ożywiły zainteresowanie tym problemem: po pierwsze, renesans dowartościowania praw człowieka, również uwięzionego po zmianach ustrojowych; po drugie, orzeczenie niekonstytucyjności przepisu art. 248 § 1 k.k.w., które podważyło dotychczasowy iluzoryczny system ochrony przez państwo prawa więźniów do powierzchni celi mieszkalnej. Państwo zaczynało się interesować tym problemem z chwilą, kiedy zaczęło ponosić finansowe koszty przeludnienia więziennego w postaci odszkodowań orzeczonych przez sądy krajowe, jak i ETPCz. Jak sądzę, problemem wyeliminowania przeludnienia była zainteresowana również grupa zawodowa funkcjonariuszy więziennych, która zajmuje się wykonywaniem kar izolacyjnych i tymczasowego aresztowania. Skutków przeludnionego więzienia nie doznawał bezpośrednio minister sprawiedliwości, sędzia, prokurator, ale kadra penitencjarna. Doświadczala ich na co dzień i to bardzo boleśnie. Odczuwali je więźniowie. Skutki funkcjonowania człowieka w warunkach skrajnego zatłoczenia można sobie wyobrazić na podstawie lektury osobiwej i unikalnej książki K. Godorowskiego, będącej studium doświadczenia osób przebywających w obozach koncentracyjnych²³. Swój umysł i wyobraźnię można wzbogacić w tym względzie, zapoznając się z bulwersującymi wynikami

²¹ Taki pogląd podważył Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 28 lutego 2007 roku (sygn. akt V CSK 431/06), również N. Pawłowska, *Prawo podmiotowe więźniów do powierzchni mieszkalnej*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 6, s. 77–79.

²² Z. Kral, *Pojemność więzień a polityka karna*, „Przegląd Więziennictwa” 1960, nr 1, s. 31–43; M. Ciosek, *Z problematyki przeludnienia więziennego*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1989, nr 17, s. 35–45.

²³ K. Godorowski, *Psychologia i psychopatologia hitlerowskich obozów koncentracyjnych*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1985, s. 66–69.

badan nad problematyką zagęszczenia przestrzeni przeprowadzonymi przez J.B. Calhouna²⁴. Narastająca empiryczna wiedza na temat dehumanizacyjnego oddziaływania przeludnienia więziennego na człowieka nie motywowała państwa do podjęcia problemu przeludnienia i rozwiązania go. Nie wymuszały na państwie zmian w tym zakresie ani raporty RPO, organizacji strażniczych (m.in. Helsińska Fundacja Praw Człowieka²⁵), zalecenia CPT, ani standardy wykonywania kary pozbawienia wolności Rady Europy i ONZ, w tym wzorce redukcji populacji więziennej, której nadmierne rozmiary w zasadniczej mierze generowały przeludnienie więzienne wraz z negatywnymi skutkami. Państwo nie tylko unikało rozwiązania problemu środkami zalecanymi przez Radę Europy, przez polską naukę (liczne rekomendacje różnych gremiów naukowych²⁶), ale nierzadko manipulowało statystykami penitencjarnymi obrazującymi nieprawdziwy stan zaludnienia zakładów karnych i aresztów śledczych²⁷. Mija ponad 20 lat przemian ustrojowych, ponad 15 lat od pierwszej wizyty CPT w Polsce. Nie uległa zmianie norma powierzchni mieszkalnej celi 3 m² na osobę. Równowaga pomiędzy liczbą więźniów a pojemnością więzień w skali kraju w latach 2000–2010 oraz 2010–2012 jest niestabilna. Na poziomie lokalnym część jednostek penitencjarnych już po 2010 roku jest przeludniona nawet o ponad 120%²⁸. Z problemem przeludnienia realnego wiąże się problem potencjalnego przeludnienia więziennego²⁹. Z różnych powodów – usprawiedliwionych i nieusprawiedliwionych – duża grupa osób skazanych na karę pozbawienia wolności nie odbywa jej. W 2007 roku dotyczyło to 69 714 osób³⁰, w 2011 roku – 68 126³¹. Po dodaniu do istniejącego stanu osadzonych około 40–50 tysięcy skazanych, którzy nie odbywają kary z przyczyn

²⁴ E.T. Hall, *Ukryty wymiar*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA, Warszawa 2009, s. 43–55.

²⁵ Cytowana dalej jako: HFPC lub Fundacja.

²⁶ Wykaz rekomendacji patrz: rozdział 7.1.

²⁷ *Więzienia ukrywają dane o rzeczywistym przeludnieniu*, „Gazeta Prawna” z 16 czerwca 2011 r.

²⁸ Np. zaludnienie oddziału zakładu karnego typu półotwartego ZK Kłodzko na dzień 27 czerwca 2011 r. wynosiło 127,3%, por.: informacja o zaludnieniu oddziałów mieszkalnych w jednostkach penitencjarnych z 27 czerwca 2011 r. – BiS-03400-5/11/1887, w połowie lipca tego roku zaludnienie w niektórych jednostkach penitencjarnych wynosiło nawet 129% – Helsińska Fundacja Praw Człowieka (<http://www.hfpc.pl/wiezienia-w-polsce-wciaz-sa-przeludnione>).

²⁹ Pojęcie to wprowadził do literatury przedmiotu S. Lelental, *Faktyczne i potencjalne rozmiary przeludnienia jednostek penitencjarnych*, [w:] Ł. Phol (red.), *Aktualne problemy prawa karnego. Księga pamiątkowa z okazji Jubileuszu 70. urodzin Profesora Andrzeja Szwarca*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2009, s. 347.

³⁰ Liczba skazanych, którzy z przyczyn usprawiedliwionych nie odbywają kary (m.in. odroczenie wykonania kary, wstrzymanie wykonania kary), oraz liczba skazanych, którzy z przyczyn nieusprawiedliwionych nie odbywają kary (którzy niezgodnie z prawem znajdują się na wolności) wedle danych pochodzących z Departamentu Wykonywania Orzeczeń Sądów w 2007 r.

³¹ Pismo Ministra Sprawiedliwości BM-V-07-1/11/11 z dnia 16 września 2011 r. do Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka dostępne na stronie: www.hfpc.waw.pl/zdrowiewiezieniu/index.php.

niesprawiedliwionych, na jednego skazanego przypadłoby około 1,5 m². Gdyby ta liczba osób równocześnie zgłosiła się do odbycia kary, to wówczas rozmiary przeludnienia więziennego przyjęłyby charakter katastrofy humanitarnej. Istnieje więc „kolejka do więzienia”. Problem niewykonywania orzeczeń w sprawach karnych nie pozwala na obojętność wobec tego zjawiska, które potencjalnie i w jakimś stopniu realnie zagraża pogłębieniu się problemu przeludnienia więzień. Te osoby wcześniej, czy później zasilą system więzienny.

Istnieje więc wiele powodów mojego zainteresowania zjawiskiem przeludnienia więzień. Pomiędzy rokiem 1990 a 2010 powstało dużo publikacji na ten temat. Najczęściej są to publikacje popularnonaukowe, pryncypialne oraz prace będące raportami z przeprowadzonych badań nad niektórymi aspektami tego zjawiska. Brak jednak w literaturze przedmiotu badań wielopłaszczyznowych nad nim, podejścia holistycznego. Tę lukę pragnę zapełnić pracą o charakterze monografii. Celem mojego opracowania będzie zdiagnozowanie przeludnienia więziennego w latach 2000–2010 w Polsce. Treścią diagnozy będą jego aspekty fenomenologiczne, etiologiczne, prognostyczne. Przybliżony zostanie obszar zagrożeń, które generuje przeludnienie więzienne, oraz zostanie dokonana ocena szans i możliwości zapobiegania temu zjawisku, a także jego negatywnym skutkom. Praca składa się z dziewięciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym zostaną omówione problemy definicyjne przeludnienia więziennego i jego pomiarów. Następny rozdział będzie poświęcony metodologicznym założeniom badawczym i ocenie przeludnienia więziennego. W rozdziale trzecim podejmę próbę odpowiedzi na pytanie, czy prawo do powierzchni mieszkalnej osób pozbawionych wolności posiada odpowiednią rangę w statusie prawnym osób uwięzionych, czy powierzchnia celi mieszkalnej, którą gwarantuje k.k.w. z 1997 roku, odpowiada nie tylko standardom międzynarodowym, ale jest również odpowiednia ze względu na zawarte w dokumentach międzynarodowych zalecenia (Reguły Minimalne, ERW–2006). Przedmiotem moich rozważań w rozdziale czwartym będzie problem monitorowania prawa więźniów do powierzchni mieszkalnej przez organy rządowe i pozarządowe (organizacje strażnicze) oraz ochrona ich przez właściwe organy państwowe i ocena jego skuteczności. Nieskuteczność ochrony prawa więźniów do powierzchni mieszkalnej przejawia się w braku równowagi pomiędzy liczbą więźniów a pojemnością więzień, zatem w skali kraju liczba więźniów jest większa niż liczba miejsc. Konsekwencją tego stanu jest to, że niektóre osoby pozbawione wolności egzystują na powierzchni mieszkalnej mniejszej niż 3 m². Do badania przeludnienia rozumianego w ten sposób posłużył mi współczynnik zaludnienia. Wprawdzie jest to miara niedokładna, ma jednak wiele pozytywnych cech, między innymi umożliwia porównanie tego zjawiska w różnych okresach czasu lub pomiędzy różnymi państwami. Współczynnik zaludnienia w skali kraju posiadający wartość mniejszą od 100 nie oznacza, że wszyscy więźniowie korzystają z należytą im powierzchni mieszkalnej, m.in. z powodu nierównomiernego rozmieszczenia ich w jednostkach penitencjarnych.

W rozdziale piątym została zawarta analiza i ocena przeludnienia więziennego w świetle statystyki penitencjarnej publikowanej przez Centralny Zarząd Służby Więziennej (Roczna Informacja Statystyczna). Przedmiotem mojego zainteresowania było przeludnienie w najnowszej historii państwa polskiego, tj. w okresie przemian ustrojowych po 1989 roku. Tłem do moich rozważań było przeludnienie w różnych okresach Polski powojennej, a w szczególności w dwóch, tj. w latach 1970–1989 oraz 1990–2010. Rozmiary przeludnienia więzień w Polsce w latach 2000–2010 porównywałam z przeludnieniem więzień krajów Rady Europy. Podstawą tych porównań był współczynnik zaludnienia dla poszczególnych państw³². Uzupełnieniem realnego przeludnienia więziennego w Polsce była ocena przeludnienia potencjalnego, które stanowią osoby nieodbywające kary pozbawienia wolności z różnych powodów. W latach 2000–2010 nie rozwiązano problemu przeludnienia więzień. Wprawdzie osiągnięto równowagę pomiędzy liczbą więźniów a liczbą miejsc w więzieniu, to jednak część osób nie ma zagwarantowanej należytej normy powierzchni mieszkalnej. Przeludnienie więzień przynosi negatywne skutki. Koszty przeludnienia ponoszą więźniowie, kadra penitencjarna³³, instytucje więzienne. Spektrum (katalog) licznych ujemnych skutków przeludnienia więziennego zostało zaprezentowane i ocenione w rozdziale szóstym pracy. W realiach polskiego systemu penitencjarnego brak jest możliwości zapobiegania negatywnym skutkom przeludnienia więziennego. Nie pozwala na to nieproporcjonalny przyrost kadry penitencjarnej do tempa wzrostu populacji więziennej ani też infrastruktura penitencjarna, która w sytuacji przeludnienia jest przeznaczana na dodatkowe pomieszczenia mieszkalne dla więźniów.

W siódmym rozdziale mojej pracy przedstawiłam przyczyny przeludnienia więziennego w latach 2000–2010. Bezpośrednią przyczyną przeludnienia w badanych latach był gwałtowny wzrost populacji, za którym nie podążał wzrost pojemności w systemie więziennym. Dużych rozmiarów populacja więzienna w Polsce była skutkiem represyjnej polityki karnej. Polska zajmowała jedno z czołowych miejsc w Europie pod względem współczynnika prizonizacji. System więzienny był zasilany coraz to większą liczbą osób, która opuszczała go najczęściej po odbyciu kary w całości.

W następnym, ósmym rozdziale zostanie udzielona odpowiedź na pytania, w jaki sposób zapobiegać przeludnieniu więziennemu i czy w Polsce są szanse kontrolowania populacji więziennej w rozmiarach zbliżonych do krajów Europy Zachodniej, a nie Wschodniej. Pomimo krytycznej oceny tradycyjnych metod przeciwdziałania przeludnieniu więziennemu amnestia, czy ułaskawienie mogą spełnić

³² Council of Europe Annual Penal Statistics, SPACE I, Survey 2000–2010, Strasbourg.

³³ Negatywne konsekwencje przeludnienia więziennego: Komitet Ministrów w Rekomendacji Nr R (99)22 dotyczącej przeludnienia w więzieniach i wzrostu populacji więziennej odnosi się zarówno do więźniów, jak i pracowników służby więziennej, por.: M. Ejchart, *Komentarz do Rekomendacji Nr R (99)22 dotyczącej przeludnienia w więzieniach i wzrostu populacji więziennej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 139.

ważną funkcję „bocznej furtki” umożliwiającej zmniejszenie populacji więziennej, gdy przeludnienie więzienne przyjmie krytyczne rozmiary³⁴, pod pewnymi jednak warunkami. Pojawiające się w latach 2000–2010 „programy przyszłości”, które miały rozwiązać problem przeludnionych więzień lub go złagodzić, nie przyniosły ani jednego, ani drugiego. Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie tygodniowym nie weszło do porządku prawnego w Polsce, nie przyjęło się. Prywatyzacja więzień w Polsce została odrzucona. Perspektywa budowy nowych więzień szybciej, taniej przez prywatny kapitał kusila, ale również nie została przyjęta z powodu wątpliwości etycznych³⁵. Wprowadzony w życie 1 września 2009 roku system dozoru elektronicznego jako alternatywa wobec kar krótkoterminowych nie przynosi widocznych sukcesów (nie powinien służyć tym celom). W latach 2000–2010 w polityce kryminalnej państwa procesy kryminalizacji ludzkich zachowań (czynów) nie zostały zrównoważone procesami dekryminalizacyjnymi, co skutkowało wzrostem populacji więziennej. Redukcja populacji więziennej jest jedyną cywilizowaną drogą likwidacji przeludnienia więziennego. Z moich dociekań naukowych wynika, że w różnych instytucjach prawa materialnego, procesowego i wykonawczego z 1997 roku istnieje niewykorzystany potencjał, którego uruchomienie pozwala zredukować populację więzienną do rozmiarów o połowę mniejszych niż obecnie. Potencjał ten istnieje we wszystkich fazach wymiaru sprawiedliwości karnej. Moim rozważaniom na ten temat towarzyszyła refleksja, w jakim stopniu rekomendacje Rady Europy³⁶ miały wpływ na kształtowanie polityki kryminalnej, karnej oraz penitencjarnej w Polsce i w konsekwencji na kształtowanie rozmiarów populacji więziennej. Chodziło mi nie tylko o odzwierciedlenie implementacji rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy w prawie krajowym, ale także o jej realny wpływ na politykę kryminalną, której odbicie znajdowało wyraz w wielkości populacji więziennej.

³⁴ N. Christie, *Dogodna ilość przestępstw*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004, s. 68.

³⁵ W. Zalewski, *Prywatne więzienia – szanse i zagrożenia*, [w:] W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępnia (red.), *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i oczekiwań społecznych*, UAM, UG, CZSW, COSSW, Poznań – Gdańsk – Warszawa – Kalisz 2008, s. 99.

³⁶ Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy z 30 września 1999 r. Nr R(99) 22 dotycząca przeludnienia w więzieniach i wzrostu populacji więziennej, Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy z 19 października 1992 r. Nr R(92)16 w sprawie Europejskich Reguł dotyczących sankcji i środków alternatywnych, Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy z 27 września 2006 r. Rec (2006) 13 dotycząca stosowania tymczasowego aresztowania, warunków jego odbywania i zabezpieczenia przed jego nadużyciem, Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy z 24 września 2003 r., Rec (2003) 22 o warunkowym zwolnieniu, Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 5 września 1996 r. Nr R (96) 8 dotyczące polityki kryminalnej w Europie w okresie przemian, Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy z 15 września 1999 r. Nr R (99) 19 dotyczące mediacji w sprawach karnych, Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy z 13 kwietnia 1973 r. Nr (73) 17 w sprawie postępowania z przestępcami dorosłymi skazanymi na krótkie kary pozbawienia wolności.

Ostatni rozdział został poświęcony prezentacji wyników badań empirycznych nad zjawiskiem przeludnienia więziennego w opinii kadry penitencjarnej. Badania empiryczne miały za zadanie wzbogacić wiedzę na temat przeludnienia zgromadzoną na podstawie technik i metod stosowanych w innych dyscyplinach naukowych niż prawo. Badania te były również urzeczywistnieniem wieloaspektowego podejścia do badanej problematyki, które przyjęto jako strategię badawczą omawianego zjawiska³⁷. Największą wiedzę na temat zjawiska przeludnienia więziennego, jego skutków, funkcjonowania osób przebywających w „ciasnych celach”, sposobów postępowania z tymi osobami w takich warunkach, możliwościach oddziaływań penitencjarnych, zarządzania przeludnionym więzieniem, posiada kadra penitencjarna, która bezpośrednio pracuje z osobami pozbawionymi wolności, tj. wychowawcy, oddziałowi, kadra zarządzająca (dyrektorzy). Grupę badawczą stanowiło 1229 osób kadry więziennej, 350 wychowawców, 803 oddziałowych i 76 dyrektorów lub ich zastępców. Badania przeprowadzono w kwietniu – lipcu 2011 roku w 45 zakładach karnych i aresztach śledczych. Z badań empirycznych na temat wybranych aspektów przeludnienia więziennego w opinii kadry penitencjarnej wynika szereg wniosków, m.in. modyfikacja statusu prawnego więźniów w zakresie zwiększenia normy powierzchni mieszkalnej przypadającej na jedną osobę, uregulowanie za pomocą normy prawnej wielkości grup, które pozostają pod opieką wychowawców i oddziałowych. W sytuacji przeludnienia więziennego jednostka penitencjarna funkcjonuje w sposób zaburzony, patologizacji ulegają wszystkie jej funkcje, które zanikają, zanikają również ustawowe oddziaływania penitencjarne na rzecz ochronnych, nasilają się działania ochronne mające na celu zapobieganie rozpadaniu się instytucji wskutek kryzysu, nadzwyczajnych wypadków, agresji i przemocy wewnątrzwięziennej. Taki długo trwający stan owocuje recydywą, która zasila system więzienny, ta z kolei zwiększa zaludnienie, które nieuchronnie prowadzi do kryzysu instytucjonalnego więzienia w postaci przeludnienia.

W końcowej części pracy zostały sformułowane wnioski wynikające z przeprowadzonych badań, których celem była odpowiedź na szereg wcześniej sformułowanych pytań, oraz sugestie, które wyznaczą drogi rozwiązywania problemów związanych z przeludnieniem więziennym.

Niniejsza monografia powstała dzięki pomocy i wsparciu wielu osób, którym chciałam w tym miejscu serdecznie i gorąco podziękować. Wyrazy podziękowania składam prof. zw. dr. hab. Stefanowi Lelentalowi – kierownikowi Zakładu Nauki o Karze i Środkach Penalnych Katedry Międzynarodowego Prawa Karnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego za inspirację oraz życzliwość w dotychczasowej mojej pracy naukowej. Szczególne wyrazy wdzięczności pragnę skierować pod adresem prof. dr. hab. Krzysztofa Indeckiego

³⁷ Por. T. Kaczmarek, *Uwagi o badaniach empirycznych w prawie karnym*, „Acta Universitatis Vratislaviensis” 125, L. Bogunia (red.), Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1985, s. 31–38.

– kierownika Katedry Międzynarodowego Prawa Karnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, który mnie wspomagał w realizacji projektu badawczego, służył radą oraz darzył życzliwością. Wyrazy głębokiego i serdecznego podziękowania składam prof. zw. dr. hab. Teodorowi Szymanowskiemu za trud recenzji oraz cenne uwagi, które wpłynęły na ostateczny kształt monografii. Słowa podziękowania kieruję pod adresem wielu funkcjonariuszy Służby Więziennej za otwartość, życzliwość, pomoc w zorganizowaniu badań empirycznych w zakładach karnych i aresztach śledczych, a w szczególności Dyrektorowi Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Katowicach płk. mgr. M. Gawronowi, jego zastępcy ppłk. mgr. R. Szczepanikowi, Dyrektorom Okręgowych Inspektoratów Służby Więziennej w Krakowie płk. mgr. K. Treli, w Opolu ppłk. mgr. I. Pietrasz i w Łodzi płk. mgr. M. Lipińskiemu oraz dyrektorom jednostek organizacyjnych więziennictwa podlegających tym inspektoratom. Wyrazy wdzięczności i podziękowania pragnę tą drogą przekazać pani Justynie Kowalczyk – Naczelnik Wydziału Statystyki Ministerstwa Sprawiedliwości oraz pani mjr Beacie Adamczewskiej z Biura Dyrektora Generalnego Służby Więziennej za pomoc w udzieleniu mi informacji statystycznych.

Odrębne podziękowania składam moim najbliższym, którzy z dużą cierpliwością i wyrozumiałością wspierali mnie przez cały czas pracy nad monografią.

Żadne słowa podziękowania nie wyrażą mojej wdzięczności osobie, która mnie poganiała, mobilizowała, motywowała do pracy, nauczyła wszystkiego, wprowadziła w świat, który stał się moją życiową pasją – mojemu ojcu.

W pracy uwzględniono stan prawny na 1 stycznia 2012 roku.

ROZDZIAŁ 1

PRZELUDNIENIE WIĘZIENNE – PROBLEMY DEFINICYJNE

Przeludnienie więzienne jest pojęciem niejednoznacznym, definiowanym w różnorodny sposób. Dzieli ono los niejednoznaczności wielu pojęć, które występują w psychologii i naukach społecznych¹. Problemem przeludnienia interesuje się wiele nauk, jak: psychologia penitencjarna², ekologiczna³, socjologia⁴, psychiatria⁵, proksemika⁶, penitencjarystyka⁷, kryminologia⁸, prawo karne wykonawcze. Każda z tych nauk, uwzględniając swoją odrębność, specyfikę, definiuje w sposób odmienny pojęcie przeludnienia. Istnieją dwa sposoby definiowania tego pojęcia. W pierwszym przypadku akcentuje się subiektywne doświadczenie zagęszczenia przestrzennego, w drugim – obiektywną ocenę tego zagęszczenia przestrzeni⁹. Dla potrzeb badawczych nad tym zjawiskiem celowe byłoby zbudowanie uniwersalnej definicji pojęcia przeludnienia więziennego,

¹ M. Ciosek, *Z problematyki przeludnienia więziennego*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1989, nr 17, s. 36.

² Tamże, s. 35–45; W. Poznaniak, *Skutki zagęszczenia i poczucia zatłoczenia w ujęciu psychologii środowiskowej*, [w:] W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępnik (red.), *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki kryminalnej i oczekiwań społecznych. IV Kongres Penitencjarny*, UAM, UG, CZSW, COSSW, Poznań – Gdańsk – Warszawa – Kalisz 2008, s. 393–398.

³ A. Elias, *Psychologia ekologiczna*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 1993.

⁴ R. Bastide, *Socjologia chorób psychicznych*, PWN, Warszawa 1972, s. 110–234.

⁵ Tamże, s. 154–193

⁶ E.T. Hall, *Ukryty wymiar*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA, Warszawa 2009, s. 43–55; A. Szejnberg, T. Jasiński, *Proksemika w komunikacji społecznej*, Wyd. Naukowe Novum, Płock 2007; D. Schmidt, *Proksemiczny wymiar instytucji więziennej*, [w:] J. Jasiński, D. Widelak (red.), *Polska resocjalizacja i więziennictwo. Konteksty – praktyki – studia. Studia i rozprawy z pedagogiki resocjalizacyjnej*, t. 2, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009, s. 105–125.

⁷ B. Hołyst, *Przepelnienie więzień. Aspekty kryminologiczne i penitencjarne*, [w:] B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępnik (red.), *Więziennictwo. Nowe Wyzwania*, Wyd. CZSW, UAM, PTP, COSSW, Warszawa – Poznań – Kalisz 2001, s. 48–70; J. Zagórski, *Przeludnienie polskich zakładów karnych i aresztów śledczych – jego uwarunkowania i skutki*, [w:] B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępnik (red.), *Więziennictwo...*, s. 399–408.

⁸ D. Schmidt, *Wybrane aspekty przeludnienia jednostek penitencjarnych*, [w:] M. Kuć (red.), *Kryminologiczne i penitencjarne aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2008, s. 115–134.

⁹ M. Ciosek, *Z problematyki...*, s. 36.

ponieważ, jak już zauważono, jest to zjawisko wielowymiarowe. Aspekty obiektywne tego zjawiska są silnie powiązane z aspektami psychicznymi, behawioralnymi jako skutkami doświadczania określonego poziomu zagęszczenia. Istnieją pewne trudności ze zbudowaniem uniwersalnej definicji pojęcia przeludnienia więziennego. Należy do nich np. określenie przestrzeni mieszkalnej przypadającej na jedną osobę, której przekroczyć nie można, bowiem poniżej niej osoba ta doświadcza zatłoczenia jako negatywnego subiektywnego przeżycia¹⁰. Powierzchnia celi mieszkalnej przypadająca na jedną osobę była w Polsce w różnych okresach inaczej określana, i to w sposób arbitralny. Nikt nie wie, dlaczego w Polsce ta powierzchnia wynosi obecnie 3 m², a w innych krajach jest o wiele większa, np. 6–10 m².¹¹

Prawo karne wykonawcze nie definiuje wprost pojęcia przeludnienia więziennego, które określiłoby przyczyny tego zjawiska włącznie z jego skutkami. Nie można tych dwóch zjawisk oddzielać od siebie. W publicystyce naukowej, popularnonaukowej, w opiniach przedstawicieli organów wykonujących pozbawienie wolności, szczególną uwagę zwraca się na skutki przeludnienia więziennego. Najbardziej akcentuje się te związane z kosztami skarbu państwa, które musi ponosić w związku z przegrany procesami o naruszenie prawa więźniów do określonej powierzchni mieszkalnej. W publicystyce nie podejmuje się dyskusji na temat podważenia dogmatu, że powierzchnia 3 m² na osobę nie jest powierzchnią optymalną do egzystowania człowieka w więzieniu. Organy władzy wykonawczej są obojętne na standardy w tym zakresie, określone chociażby przez CPT i ich implementacje do prawa karnego wykonawczego. Mija już 15 lat od chwili, kiedy Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT) zalecał polskiemu rządowi zwiększenie powierzchni 3 m² na więźnia do 4 m².¹² Polski rząd przez te lata podejmował nieskuteczne próby zapewnienia osobom uwięzionym powierzchni mieszkalnej przypadającej na jednego więźnia nie mniejszej niż 3 m².

Problemy przeludnienia więziennego w polskim Kodeksie karnym wykonawczym występują w kilku kontekstach, w jednym z nich Kodeks karny wykonawczy posługuje się tym pojęciem wprost¹³.

¹⁰ A. Elias, *Psychologia...*, s. 76.

¹¹ J. Jasiński, *Problem przeludnienia zakładów karnych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1997, nr 15, s. 22–25.

¹² CPT zalecało, aby standard na jednego więźnia mężczyznę był taki sam jak dla kobiet, tj. 4 m²; pkt 70 Sprawozdania dla Polskiego Rządu na temat wizyty w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT), „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1999, nr 24–25, s. 121. Cytowane zalecenie nigdy nie zostało zrealizowane, lecz odwrotnie Kodeks karny wykonawczy z 1997 r. zrównał normy powierzchni dla kobiet i mężczyzn do 3 m² na osobę.

¹³ §5 art. 110 k.k.w. „(...) a także tryb postępowania prezesów sądów i kierowników jednostek organizacyjnych prokuratury w wypadku **przeludnienia** zakładów karnych lub aresztów śledczych (...)”.

Pierwszy kontekst został zawarty w art. 110 §2 k.k.w., w którym została określona minimalna norma powierzchni mieszkalnej przypadająca na jedną osobę, nie mniejsza niż 3 m². Z cytowanego zapisu należy odczytać, że przebywanie więźnia w celi mieszkalnej o powierzchni mieszkalnej mniejszej niż 3 m² jest przebywaniem w warunkach przeludnienia.

Drugim kontekstem, w którym Kodeks karny wykonawczy wypowiada się na temat przeludnienia więziennego, jest problem dopuszczalności obniżenia minimum należącej normy powierzchni w celi mieszkalnej, który zawierają przepisy art. 110 §2a – §2g. W świetle cytowanego przepisu przeludnienie więzienne może być legalne po spełnieniu odpowiednich warunków: m.in. okoliczności uwzględniających umieszczenie w celi mieszkalnej, w której powierzchnia przypadająca na skazanego wynosi poniżej 3 m², nie mniej niż 2 m², czasu pobytu w takiej celi, kręgu osób, które mogą być kierowane do przebywania w takich warunkach (przeludnienia), procedur stosowania takiego zabiegu itd.

Legalizacja przeludnienia na podstawie art. 110 §2a – c k.k.w. zobowiązuje administrację więzienną na podstawie przepisów art. 110 §2d i 2h do minimalizowania skutków przeludnienia poprzez zapewnienie skazanym codziennych dłuższych spacerów o pół godziny oraz korzystania z dodatkowych zajęć kulturalno-oświatowych lub zajęć z zakresu kultury fizycznej i sportu. Rozwiązanie to jest interesujące z punktu widzenia pewnej filozofii podejmowania działań na mocy ustawy mającej na celu łagodzenie skutków przeludnienia więziennego w sytuacji, gdy jest ono nieuchronne. Takich rozwiązań nie napotymano dotychczas w prawie penitencjarnym. Uregulowania zawarte w art. 110 §2a – 2i są krytykowane przez niektórych komentatorów prawa karnego wykonawczego; ich zdaniem czeka je los uregulowań niekonstytucyjnych (tj. art. 248 § 1 k.k.w.), w przypadku zbadania ich przez Trybunał Konstytucyjny¹⁴.

Definicję pojęcia przeludnienia więziennego można zrekonstruować na podstawie §5 art. 110 k.k.w. oraz wydanego na jego podstawie rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 25 listopada 2009 roku w sprawie trybu postępowania właściwych organów w wypadku, gdy liczba osadzonych w zakładach karnych lub aresztach śledczych przekroczy w skali kraju ogólną pojemność tych zakładów¹⁵. Rozporządzenie reguluje zachowanie odpowiednich organów państwa w sytuacji braku równowagi pomiędzy liczbą osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych a ogólną liczbą miejsc w tych zakładach, tj. w sytuacji, gdy część więźniów, najczęściej określony odsetek, ale może to dotyczyć całej populacji więziennej, jest umieszczona w warunkach, w których powierzchnia w celi mieszkalnej na jedną osobę wynosi mniej niż 3 m². Jeżeli liczba osadzonych w więzieniach przekroczy w skali kraju ogólną ich pojemność, np. o 50%, to wówczas przeciętnie

¹⁴ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy*. Komentarz, wyd. 3, art. 110 Nb 24 i 26, C.H. Beck, Warszawa 2010.

¹⁵ Dz.U. z 2009 r. Nr 202, poz. 1564.

na jedną osobę będzie przypadało 2 m² powierzchni celi mieszkalnej; gdy to przekroczenie wyniosłoby 100%, to wówczas przeciętnie na jedną osobę pozbawioną wolności przypadałoby 1,5 m². Opisany brak równowagi pomiędzy liczbą więźniów w skali kraju a ogólną pojemnością więzień (ZK, AŚ) definiujemy jako przełudnienie więzienne. Tego typu definicję można określić jurydyczną.

W świetle dotychczasowych rozważań należy stwierdzić, że przywołane przepisy k.k.w. nie definiują w pełni pojęcia „przeludnienie więzienne”. Przepisy prawa powinny chronić podmiotowe prawo więźnia do powierzchni mieszkalnej, stanowiąc optymalną normę powierzchni mieszkalnej dla jednego więźnia, oraz ustanowić przepisy, które ostrzegałyby przed niezgodnym z prawem przełudnieniem¹⁶.

Fenomen przełudnienia więziennego jest pojęciem o wiele bogatszym, niż to odzwierciedlają przepisy prawa karnego wykonawczego.

Zdaniem D. Schmidta, „przeludnienie” sprowadza się do nadmiernie opisowej kategorii semantycznej obejmującej dwa pojęcia: zagęszczenie oraz zatłoczenie. „Zagęszczenie” (*density*) jest terminem neutralnym, oznajmującym obiektywne nagromadzenie ludzi lub rzeczy w danej przestrzeni. Z kolei „zatłoczenie” (*crowding*) pochodzi od słowa *crowd* (tłum) i opisuje subiektywne odczucie zagęszczenia¹⁷. W zależności od tego, jakie akcenty, aspekty tego samego zjawiska będą eksponowane i opisywane, będziemy mówić o definicjach obiektywnych lub subiektywnych. Pierwsze będą zarezerwowane dla obiektywnych ocen zagęszczenia przestrzeni zajmowanej przez osoby pozbawione wolności, drugie dla subiektywnych przeżyć wynikających z doświadczenia zagęszczenia przestrzennego jako zjawiska awersyjnego¹⁸.

Pomiędzy zagęszczeniem a zatłoczeniem istnieje pewien związek, którego dostrzeżenie jest bardzo ważne i istotne dla zdefiniowania pojęcia przełudnienia więziennego. Zatłoczenie jako subiektywnie negatywne doświadczenie lub przeżycie nie pojawia się zawsze w sytuacji nagromadzenia osób uwięzionych w danej przestrzeni (w celi). Występuje, gdy poziom zagęszczenia jest taki, iż wywołuje tego rodzaju doświadczenia subiektywne. Wówczas orzekamy, że na określonej powierzchni znajduje się nadmiar osób, który generuje określone zachowania i przeżycia osób przebywających w tych warunkach, lub twierdzimy, że powierzchnia przestrzeni przypadająca na osobę jest niepożądana, nieodpowiednia itd.

¹⁶ Por. A. Rzepliński, K. Wilamowski (red.), *Zapobieganie torturom w instytucjach izolacyjnych Europy Centralnej i Wschodniej. Wybrane zagadnienia. Raport z działalności Programu. Grupa Polska*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2006, s. 29.

¹⁷ D. Schmidt, *Wybrane aspekty przełudnienia jednostek penitencjarnych*, [w:] M. Kuć (red.), *Kryminologiczne i penitencjarne aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2008, s. 117.

¹⁸ M. Ciosek, *Z problematyki przełudnienia więziennego*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1989, nr 17, s. 36.

M. Ciosek w swojej pionierskiej w Polsce pracy na temat przeludnienia więziennego¹⁹ wyróżnia pięć wskaźników indywidualnego poziomu przeludnienia, tj.: wskaźnik zagęszczenia przestrzennego, wskaźnik zagęszczenia społecznego, wskaźnik przestrzeni osobistej, wskaźnik odosobnienia oraz miary subiektywnego poczucia przeludnienia²⁰.

Pierwszy wskaźnik określa wielkość obszaru lub wielkość przestrzeni przypadającej na jedną osobę. W więzieniu powierzchnia przypadająca na jedną osobę wynosi 3 m². Kodeks karny wykonawczy gwarantuje powierzchnię w celi mieszkalnej przypadającą na skazanego nie mniejszą niż 3 m² (art. 110 §2 k.k.w.). Powierzchnia ta nie posiada wartości absolutnej, niezmiennej, której nie można w jakichkolwiek okolicznościach pomniejszać. Kodeks karny wykonawczy stwarza odstępstwa od tej zasady: zezwala na umieszczenie osoby pozbawionej wolności w warunkach, w których powierzchnia celi mieszkalnej wynosi poniżej 3 m², nie mniej jednak niż 2 m² (art. 110 §2a i 2b k.k.w.). Wskaźnik ten ma charakter normatywny, może być wygodną podstawą zbudowania narzędzia pomiaru przeludnienia więziennego i łatwo go zastosować w badaniach statystycznych. Drugi wskaźnik pomiaru przeludnienia więziennego jest określany jako zagęszczenie społeczne, które oznacza liczbę osób zapełniających określoną przestrzeń. W Polsce osoby pozbawione wolności osadza się w celi mieszkalnej wieloosobowej lub jednoosobowej (art. 110 §1 k.k.w.). Nasz kraj jest daleki od standardu określonego w Regule 18.5 ERW-2006, według której „więźniowie przebywają w nocy w pojedynczych celach z wyjątkiem przypadków, w których uznano, że korzystne jest wspólne zamieszkanie więźniów”²¹.

W 1997 roku cele pojedyncze w polskim systemie penitencjarnym stanowiły 5,0%²² wszystkich cel więziennych, w 2002 roku – 5,7%²³, a w 2010 roku – 7,5%²⁴. Dane te wskazują, że osoby pozbawione wolności w polskich więzieniach w większości przebywają w celach wieloosobowych, a więc Polska jest daleka od spełnienia standardu określonego zarówno w Europejskich Regulach Więziennych (Reguła 18.5), jak i w Regulach Minimalnych ONZ (Reguła 10.1). Przebywanie w wieloosobowych celach więziennych stwarza określone problemy z zakresu zagęszczenia społecznego, m.in. uciążliwość codziennej egzystencji, konflikty, dyskomfort psychiczny, które nie powinny powodować dolegliwości

¹⁹ Tamże, s. 35–45.

²⁰ Tamże, s. 37.

²¹ *Europejskie Reguły Więzienne*, Biuletyn Nr 1, Biuro Informacji Rady Europy, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 31.

²² J. Malec, *Uwarunkowania, w jakich występują zmiany w więziennictwie oraz następuje poszanowanie niektórych praw i wolności więźniów. Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, cz. III, „Biuletyn RPO. Materiały” 1998, nr 34, s. 430.

²³ T. Szymanowski, *Polityka karna i penitencjarna w Polsce w okresie przemian prawa karnego*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005, s. 172.

²⁴ Dane CZSW na dzień 22 lipca 2010 r.

kary, bowiem te nie są immanentnymi jej właściwościami. Następnym wskaźnikiem określany jako wskaźnik przestrzeni osobistej odnosi się do wielkości przestrzeni, która nie daje się już podzielić²⁵. W warunkach polskiego więzienia przestrzeń osobista, do której osoba pozbawiona wolności ma prawo, jest określona normą ustawową. Może być ona pomniejszona wyjątkowo na podstawie przepisów art. 110 §2a i 2b k.k.w. do powierzchni nie mniejszej niż 2 m². Zatem 2 m² to ta wielkość powierzchni, której nie można podzielić lub pomniejszyć. Następnym wskaźnikiem cytowanego autora jest wskaźnik odosobnienia informujący o czasie, w którym konkretny człowiek pozbawiony wolności może sam zajmować określoną przestrzeń. W polskich więzieniach są to sytuacje wyjątkowe, ponieważ dotyczą tylko tych, którzy przebywają w celach jednoosobowych²⁶. Czas ten jest tym dłuższy, im mniej czasu spędzają oni poza celą mieszkalną. Ostatnim wskaźnikiem pomiaru przeludnienia to miara subiektywnego poczucia przeludnienia; odnosi się do indywidualnego doświadczenia faktu zagęszczenia przestrzennego²⁷, niekiedy określanego zatłoczeniem²⁸. Zatłoczenie jest subiektywnym, negatywnie zabarwionym odczuwaniem zagęszczenia przestrzennego. „Zatłoczenie to forma psychicznego stresu, powstałego na skutek dostrzeżenia, że dostępna przestrzeń jest mniejsza od przestrzeni pożądanej”²⁹. Zagęszczenie jest warunkiem koniecznym, ale niewystarczającym do powstania zatłoczenia. W genezie zatłoczenia ważną rolę odgrywają zmienne charakteryzujące parametry powierzchni mieszkalnej, jak i zmienne osobowościowe. D. Schmidt, za D. Stokolssem, wymienia następujące czynniki wywołujące zatłoczenie: przeciążenie stymulacyjne, „głód” dóbr, ograniczenie swobody wyboru zachowań oraz poczucie kontroli nad otoczeniem³⁰.

Doświadczenie subiektywne zagęszczenia przestrzennego nie zawsze musi mieć charakter negatywny, co jest wątpliwe w więzieniu. Powstaje pytanie, jakie czynniki sprzyjają negatywnym przeżyciom i co ważne – zachowaniom. Przeludnienie więzienne generuje wiele zachowań szkodliwych dla samych osób uwięzionych, personelu więziennego i instytucji. Ta teza jest podstawowym uzasadnieniem podjęcia badań nad przeludnieniem więziennym, jego genezą, skutkami oraz kontrolą przy uwzględnianiu instrumentów z zakresu prawa.

Centralnym zagadnieniem w zdefiniowaniu pojęcia przeludnienia więziennego jest problem zagęszczenia przestrzeni życiowej, o którym już wspomiano. Jakkolwiek zagęszczenie to jest niezbędne do wystąpienia jego subiektywnych skutków, to jednak nie każdy poziom zagęszczenia je wywołuje. M. Ciosek, za takimi badaczami zjawiska przeludnienia środowiska więziennego jak V.C. Cox,

²⁵ M. Ciosek, *Z problematyki przeludnienia...*, s. 37.

²⁶ W 2010 r. w celach pojedynczych przebywało około 2,0% wszystkich uwięzionych.

²⁷ M. Ciosek, *Z problematyki przeludnienia...*, s. 37–38.

²⁸ D. Schmidt, *Wybrane...*, s. 117; M. Ciosek, *Z problematyki przeludnienia...*, s. 37–38.

²⁹ Cyt. za: D. Stokols, *The Experience of Crowding in Primary and Secondary Environments*, „*Environmental and Behavior*” 1976, nr 8, s. 49–86.

³⁰ D. Schmidt, *Wybrane...*, s. 117.